

Мирела ВЕЛЕВА (СУ „Св. Климент Охридски“)

ОТРАЖЕНИЯТА НА ИЗТОЧНА ЕВРОПА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЯ ИНТЕГРАЦИОНЕН ПРОЦЕС

THE REFLECTIONS OF EASTERN EUROPE IN THE WEST EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

East Europe has different reflections upon the European integration process – both as ideological conception but also as the active participation. The main aim of this text is to present three examples of this reflection, which stimulate West European integration. First, the participation of East European resistance movements in the promotion of the European federal idea during and after the Second World War. Second, the main events in East European communist camp in the first decade of the Cold War, important reason of consolidation for West European integration project. Third, the first signs of reformation in the communist system in the 80's – impulse for changes in the institutional structure of European Community.

Key words: East Europe, the Second World War.

...Желязната завеса, която от Шчечин на Балтийско море до Триест в Адриатика се спусна над континента. Зад тази линия остават всички столици на древните държави от Източна и Централна Европа – Варшава, Берлин, Прага, Виена, Будапеща, Белград, Букурещ и София.

Оставени зад Желязната завеса в края на 40-те древните европейски столици на изток от Елба се превръщат в театрален реквизит, употребен за масовите сцени на спектакъла „Студена война“. Лишени от възможността да се включат в осъществяването на европейската идея за обединение, държавите от Източна Европа са принудени да участват в осъществяването на един друг грандиозен проект, който, макар и в Европа, трудно би могъл да бъде окачествен като европейски¹. Двете общности на стария континент – европейската и социалистическата, – заживяват в относителна изолация една от друга, споделяйки разбирането, че това е средството за поддържане на мирното им съвместно съществуване. Независимо от тази изолация обаче случващото се в Източна Европа, както и самата концепция за „другата Европа“, се отразяват върху хода на западноевропейския интеграционен процес. Макар че историческият разказ за изграждането на Европейската общност (ЕО) не пренебрегва свързаните със социалистическия лагер импулси, обикновено те се поставят в ограничената рамка на Студената война². Всъщност отраженията

на Източна Европа в западноевропейския интеграционен процес могат да бъдат разгледани в по-широк план, отвъд очевидните връзки между събитията на Изток и на Запад, оформени от противопоставянето между суперсилите. Вниманието върху тази тема е необходимо не само заради теоретичната коректност на историческия анализ, но и заради добавянето на аргументи за преодоляване дефицита на легитимност в Съюза, станал очевиден след провала на европейската конституция и отрицателния ирландски референдум по Договора за реформи.

В контекста на посоченото до тук целта на настоящия текст е да обърне внимание върху различни измерения в отражението на Източна Европа върху историята на европейската интеграция. За постигане на хронологична плътност са включени и влезлите в обръщение заключения, свързани с хода на Студената война. Изложението е конструирано около три концептуални гледни точки относно влиянието на Източна Европа върху западноевропейския интеграционен процес. Първо, участието на източноевропейски съпротивителни движения в лансирането на европейската идея за обединение по време и непосредствено след края на Втората световна война, допринесли за популяризирането на тази идея. Второ, събитията в социалистическия лагер, провокирани от съперничеството на суперсилите, импулсиращи консолидирането на западноевропейците през 50-те години. Трето, опитите за реформи на социалистическите системи през 80-те като катализатор за промени в институционалната архитектура на Общността. Хронологичната рамка на анализа е ограничена от края на ВСВ до началото на 90-те, когато перспективата за Голямото разширяване донася ново измерение на участието на държавите от Източна Европа в интеграционния процес. Принципната новост, както и безпрецедентните мащаби на петото разширяване, еднакво валидни както за страните кандидатки, така и за страните членки на ЕС, изискват специално внимание и различна концептуална логика, които би следвало да са обект на самостоятелно изложение.

В унисон с класическата традиция на историческия анализ, която отхвърля предпоставянето на основни теории, настоящият текст не се придържа към никоя от т.нар. *grand* теории за интеграцията. Макар че интеграционните теории са полезни от гледна точка на концептуализирането и проблематизирането на интеграционния процес, обяснителният им потенциал и възможности за прогнозиране са твърде ограничени. Доколкото съвременната история на Европа и в частност на европейската интеграция се опитва да даде едно много по-широко и всеобхватно обяснение на обществените процеси в унисон с традициите на историческата методология, комбинираща материалните (икономически печалби, политическа стабилност, стратегически позиции) и идеологическите (морал, идентичност, представи, норми) фактори, то в следващото изложение могат да бъдат открити аргументи в полза на федералистките виждания относно европейската интеграция, на тези на либералната междуправителственост, както и на структуралистката гледна точка в рамките на историческия институционализъм³.

Източна Европа традиционно е част от федералистката идея за обединение на континента, както в съдържателно отношение – като неразделна част от проектираната трансформация на обществения ред, така и практически като участник в лансирането и популяризирането на проекта. В две от най-известните федералистски схеми от междувоенния период – 20-те години на XX в., – „Паневропа” на граф Калерги и „Мемурандум Бриян” на френския външен министър А. Бриян, включването на държавите от Източна Европа във визираната европейска федерация не е подложено на никакво съмнение. В уводната част на френската инициатива конкретно се посочва, че в реализирането на схемата би трябвало да вземат участие всичките двадесет и седем европейски правителства, поради това, че „...необходимостта от установяване на перманентен режим на конвенционална солидарност за рационална организация на Европа нараства, заради сигурността и добруването на хората, които тяхната географска позиция изисква...” Същият брой държави – двадесет и седем, – трябва да съставляват европейската федерация, според Калерги, в съответствие с акцента, който той поставя върху нейните географски параметри. За австрийският общественик съответствието между размерите на проектираната европейска държава и географската цялост на континента е от първостепенна важност за успеха на предлаганата от него схема за обединение⁴. Тези два проекта имат централно място в историята на идеята за европейско обединение. „Паневропа” донася широка популярност на тази идея, в резултат на която е организирано международно паневропейско движение, чиято цел е да лансира федералистката идея като първа стъпка за нейната реализация. От своя страна Мемурандумът Бриян легитимира проекта за европейска федерация, давайки му статут на официална дипломатическа инициатива. По този начин традицията за включване на държавите от Източна Европа съвсем естествено е продължена във федералистките проекти по време и след края на ВСВ, лансирани както от европейските съпротивителни движения, така и на дипломатическо ниво.

Популярността на идеята за изграждане на европейска федерация, която да покрива границите на континента, до голяма степен се дължи на широката ѝ употреба от съпротивителните движения по време на ВСВ. Документите, разпространявани от тези движения, обосновават необходимостта от радикална трансформация, както на обществено-политическите отношения вътре в държавите, така и на международния ред по начин, който да заличи европейската националната държава, заменяйки я с европейска федерация. Включването на всички европейски държави в тази федерация не само не е поставено под съмнение, то е част от условията за успех на проекта, защото „Ние видяхме една демонстрация (похода на Хитлер б.а.), че няма страна в Европа, която може да остане незасегната.” Всички европейски проблеми, които изглеждат неразрешими, като „очертването на граници в региони, населени с обитатели от смесени етноси, защита на малцинствата, пристанища за държави без излаз на море, балканският проблем, ирландският проблем...”, могат да намерят лесно решение в европейската федерация⁵.

Източноевропейските съпротивителни движения са активни участници в лансирането на федералистката идея за европейско обединение. Дейците на съпротивата в Полша, Чехословакия и Югославия съставят и разпространяват документи, чиято цел е пропагандиране на създаването на европейска федерация. Те подписват Декларацията за европейско сътрудничество от пролетта на 1944 г., в която се заявява, че единствено „чрез създаване на федерална конституция за европейските народи“ може да бъде избягната нова война. Едно от най-масовите съпротивителни движения в Европа – това в Полша, – призовава за „реконструкция на Европа“ във федеративен дух⁶. Споразумението между чехословашкото и полското правителство за създаване на „Полско-чехословашка конфедерация“ започва с израз на надежда, че и други европейски държави ще се присъединят към това обединение⁷.

Включването на държавите от Източна Европа в движението за европейска федерация се отразява в първите опити за реализация на този проект непосредствено след края на ВСВ. В Резолюцията от конференцията в Монтьо на Европейския съюз на федералистите от 1947 г. ясно е заявено, че „... дори ако в началото европейската федерация може да обедини само някои от държавите в Европа, европейският съюз на федералистите никога няма да приеме като свършен факт разделянето на Европа на два враждебни блока“ и „... стартирането на нашите усилия за унификация на западната част на Европа означава за Запада избягване на риска да стане жертва на силови политики, възстановяване на Европа... и протягане на ръка към народите от Изтока, за да им помогнем да се завърнат при останалите народи в свободна и мирна общност.“⁸

Принадлежността на Източна Европа към идеята за европейско обединение, както и активното участие на източноевропейските дейци на съпротивата в пропагандирането на тази идея, допринасят за широката популярност на проекта за европейска федерация след ВСВ. От тази популярност, според федералистката интеграционна теория, до голяма степен зависи успеха в институционалното изграждане на Общността. Според Спинели, именно липсата на обществена подкрепа и разбиране за функционирането на общностните институции, е основен източник на демократичен дефицит в интеграционния процес. Макар виждането за обединяване на всички народи от „европейското семейство“ в една обща държава да съдържа голяма доза идеализъм, напомнящ за поезията на просвещенските проекти за европейско обединение, то именно тази извисеност до голяма предопределя и широката обществена подкрепа за федералисткия проект.

Студената война променя радикално отношенията между държавите от Източна и Западна Европа. Като членуващи съответно в социалистическия и капиталистическия лагер те са поставени в опозиция. Включването на източноевропейските държави в реализирането на идеята за обединена Европа става немислимо. Нещо повече, те се разглеждат като част от комунистическата заплаха. Именно непосредствената близост на тази заплаха изиграва основна роля в полагане основите на западноевропейската интеграционна общност. В този смисъл, по време на Студената война Източна Европа изпълнява функцията на външен враг, който по

традиция импулсира коносолидацията на западноевропейците. Не случайно, макар и иронично, Сталин е определян като европейски обединител, а някои автори споделят тезата, че Студената война е толкова благоприятстваща европейския интеграционен проект, че предизвиква еретични размисли относно мотивите на нейните инициатори⁹.

Отказът от участие на държавите от социалистическия лагер в програмата за възстановяване на Европа, павирала пътя към стартирането на интеграционния процес – План Маршал, – на практика позволява бързата реализация на тази схема. Необходимостта от включване на доминираните от СССР държави от Източна Европа в плана е обект на съмнения и дискусии сред управляващите във Вашингтон¹⁰. Първоначалната реакция на Полша, Чехословакия и България на американското предложение е да заявят желанието си за участие в плана. Не след дълго обаче те са принудени под съветския натиск да се откажат от заявената позиция. Окачествявайки публично Плана Маршал като капиталистически заговор, чиято основна цел е да изолира СССР като използва раздаването на кредити за претекст, Сталин заявява, че участието в американската програма е „фундаментален въпрос, от който зависи приятелството със СССР”¹¹. Оттеглянето на източноевропейските държави позволява на Труман да защити отпускането на средства пред американския конгрес, използвайки мощна антикомунистическа реторика, доколкото съдържанието на комунизма трябва да се осъществява не само с военни и политически, но и с икономически средства¹². Създаването на Организацията за европейско икономическо сътрудничество е важна стъпка към изграждането на интеграционната общност, тъй като осигурява либерализация на търговията между западноевропейските държави. По-същественият ефект от Плана Маршал обаче е, че своевременно отпуснатите средства позволяват бързото икономическо възстановяване на Западна Европа, което отстранява опасността от комунистическа инфилтрация в тях.

Заплахата от страна на Източна Европа, макар и въобразена, се превръща в основен импулс за поставянето на дневен ред на германското превъоръжаване в началото на 50-те, което довежда и до предприемане на следващата важна стъпка в интеграционния процес – изграждане на Европейска отбранителна общност. Корейската война събужда опасения от повторение на корейския сценарий, но на територията на европейския континент като р. Елба се превърне в нов тридесет и осми паралел¹³. При осъществяването на този сценарий ФРГ би била лесно прегазена от комунистическите сили при положение, че държавата е ремилитаризирана и не разполага с фортификационни съоръжения по границата си с ГДР, която от своя страна има добре организирана и екипирана народна милиция, в състояние да изпълнява армейски задачи. Необходимостта от германско превъоръжаване довежда до подписването на договор за създаването на Европейската отбранителна общност (ЕОО) от държавите основателки на Общността¹⁴. Тази нова общност би трябвало да иницира изграждането на Европейска политическа общност като първа стъпка

към създаване на федерална европейска конструкция. Макар че отказът на френския парламент да ратифицира договора за ЕОО проваля и двете инициативи, те имат съществено значение за прогреса на интеграционния проект. От една страна, интеграционните инициативи от тук нататък са ограничени само в икономически области, докато тези свързани с т.нар. „високи политики” са изоставени, а от друга – решаването на въпроса за германското превъоръжаване е намерено чрез създаване на Западноевропейския съюз (ЗЕС). ЗЕС играе съществена роля в интеграционния процес, тъй като предоставя легитимно основание за изграждане на самостоятелна европейска отбранителна идентичност, използвано нееднократно при аргументиране на претенциите на ЕО/ЕС да играе ролята на глобален актьор.

Събитията в социалистическия лагер са сред основните импулси за договарянето на Европейската икономическа общност (ЕИО) през 1957 г. След провала на ЕОО и ЕПО сред управляващите държавите от Малката Европа съществуват опасения, че този сценарий може да се повтори с инициативите за създаване на Евратом и Общия пазар от 1956 г. Тези инициативи представляват опит за възстановяване на интеграционната динамика и би трябвало да доведат до създаването на две нови общности. До голяма степен бъдещето на европейския проект зависи от успеха на този опит. Макар че е постигнат предварителен консенсус по рамката на новите договори в Комитета Спаак, то има доста разминавания по детайлите в съответствие с различните национални предпочитания на държавите от ЕОВС. Франция се стреми да осигури финансиране на своите отвъдморски територии чрез асоциирането им към общия пазар, докато ФРГ в лицето на финансовия министър Л. Ерхард никак не е склонна да осигурява издръжка на остатъците от френската колониална империя. За Италия свободното движение на работници е от първостепенна важност, докато според Париж и Бон то би могло да създаде проблеми.

Съветската интервенция в Унгария през есента на 1956 г. ускорява преговорите между шестте, започнали на междуправителствена конференция през май същата година, като допринася за по-лесното постигане на консенсус. Влизането на съветски танкове в Будапеща ясно показва колко илюзорни са надеждите за „мирно съвместно съществуване” след смъртта на Сталин. Унгарските събития напомнят за близостта и мощта на комунистическата заплаха и предизвикват консолидиране на държавите от Малката Европа около предприетата от тях инициатива. В особена сила това се отнася до германския канцлер Аденауер, за когото участието на ФРГ в европейския проект е единствения път към съхраняване на германския суверенитет и идентичност¹⁵. Същевременно, потушаването на унгарската революция подкопава влиянието на комунистическите партии в Западна Европа, които са основни политически опоненти на европейската интеграция, окачествявайки я като капиталистически заговор. Подписването на Римските договори през март 1957 г. е ключов момент за развитието на интеграционния проект. Те постановяват създаването на ЕИО, която е в основата на този проект, осигурявайки база за изградени на *de facto* солидарност между държавите, участващи в европейското начинание.

Промените, настъпили както вътре в социалистическия лагер, така и в отношенията между ЕИО и СИВ с поемането на властта в СССР от М. Горбачов, импулсират предприемането на дълго отлагани реформи в Общността. Инициативите на Горбачов в стил „гласност” и „перестройка” имат широк отзвук в Западна Европа и подсказват, че предстои промяна, която в този случай вероятно няма да се ограничи с реформи вътре в социалистическата системата, а ще засегне самата система. Действията на Горбачов за нормализиране на отношенията между СИВ и ЕИО отварят пътя за първите контакти между социалистическите държави и Европейската комисия (ЕК). Общата декларация на СИВ и ЕИО от 25 юни 1988 г., чрез която двете икономически общности се признават една друга в параметрите на техните компетенции, позволява на ЕИО посредством упълномощената да води търговската политика на Общността ЕК да сключи Споразумения за търговия и сътрудничество (СТС) със страните-членки на СИВ – Унгария (дек. 1988), Полша (дек. 1989), Чехословакия, Румъния и България (1990).

Различната интерпретация на промените в Източна Европа извежда на дневен ред латентния спор относно крайната дестинация на интеграционния процес – дебата за бъдещето на Европа. Разминаването във вижданията на държавите от Общността, както и между тях и Комисията относно институционалното съдържание и съответно посоката на интеграционната динамика, нееднократно са поставяни на дневен ред, но без да доведат до недвусмислено заключение. Дискусията между федералисти и междуправителственици намира ярък израз в противопоставянето между френския президент Де Гол и председателя на европейската комисия Халщайн от началото на 60-те. През втората половина на 80-те главните роли в този спор са поети съответно от М. Тачър и Ж. Делор. В този контекст, интерпретацията на събитията в социалистическия лагер и съответно на тяхното отражение върху интеграционния процес е твърде различна в зависимост от различната гледна точка за природата на ЕО на двамата лидери. Промените на Изток импулсират прогреса и по-ясното дефиниране на концепцията за „гъвкава интеграция” в съгласие с междуправителствената гледна точка, както и задълбочаването на интеграцията чрез постигане на политически съюз – в унисон с федералистката идея.

В традицията на британското виждане за съдържанието на интеграционния проект, Тачър разглежда случващото се в Източна Европа като потвърждение за дефектите на централизацията, регулацията и бюрократизацията, които според нея са присъщи на федералната структура. Тя отхвърля федералистката визия за посоката на интеграционния процес, която би означавала именно изграждане на централизирана и бюрократизирана „европейска супердържава” по примера на социалистическата система. „Нашата цел не би трябвало да е повече и повече регулация от центъра, а би трябвало да е дерегулация и премахване на пречките пред търговията” – заявява тя в емблематичната си реч, изнесена в Брюж през септември 1988 г.¹⁶ За Тачър европейският проект не е нещо повече от общ пазар, в който държавите участват преди всичко заради прагматичните си икономически интереси,

а не заради романтична солидарност, породена от споделени европейски ценности. Същевременно, приобщаването на посткомунистическите държави към европейския проект, според нея би забавило интеграционния процес и би го отклонило от федералистката посока¹⁷. Ето защо, британският министър председател призовава за съставяне на паневропейска Magna Carta, която да осигури това приобщаване¹⁸.

Интерпретацията на Делор на събитията в Източна Европа е алтернативна на тази на Тачър. Според него промените в социалистическия лагер изискват и потвърждават необходимостта от бързо реформиране на ЕО чрез повишаване мощта на наднационалните институции, създаване на политически съюз между държавите от Общността, максимално унифициране и хармонизация на тяхното законодателство в посока към изграждане на федерална държава. За Делор европейският проект е много повече от общ пазар. В програмна реч, произнесена през октомври 1989 г. в Брюж, той заявява – „... Това е въпросът, който ние трябва да си зададем днес, доколко можем да помогнем на страните от Източна Европа да модернизират техните икономики – предусловие за успеха на политическите реформи... Боя се, че ние никога няма да постигнем това с настоящата процедура за вземане на решения. Благодарение на Единния европейски акт, Съвета, Комисията и Парламента са по-ефективна институционална тройка... но това не е достатъчно за да сме способни да отговорим на събитията... Време е за нов политическа инициатива...¹⁹

Договорът за Европейски съюз от 1992 г. съчетава разгледаните две виждания за бъдещето на европейския проект. Свидетелство за неговия компромисен характер е изборът на тристълбова структура, а не единна институционална рамка, както и избягването на всякакви референции към термина „федерален“. ДЕС постановява създаването на политически съюз между държавите от Общността, както и изграждането на Икономически и валутен съюз (ИВС), в съответствие с идеите на Делор, но същевременно легитимира концепцията за „гъвкава интеграция“ (диференциране на правата и задълженията между държавите-членки) чрез правата за изключение на Британия и Дания в полето на ИВС и социалната политика в унисон с позицията на Лондон.

Необходимостта от намиране на адекватна рамка за приобщаване на държавите от Източна Европа към европейския проект довежда не само до еволюция на концепцията за „гъвкава интеграция“, но и до нейното пренасяне от вътрешнообщностно ниво във външните отношения на ЕО/ЕС. В годините преди стартиране процеса на разширяване с решенията на Европейския съвет от Копенхаген през 1993 г.²⁰ е лансирана идеята за изграждане на мрежа от договорни отношения с посткомунистическите държави – външнополитическа гъвкавост, – която да замени тяхното пълноправно членство в ЕС. В телевизионна реч от 31 декември 1989 г., малко след падането на Берлинската стена, френският президент Ф. Митеран предлага създаване на „Европейска конфедерация“, която да изгради близки институционални връзки между държавите от Общността и посткомунистическите дър-

жави, включително и Русия²¹. Тази конструкция би трябвало да отхвърли необходимостта от разширяване членството в ЕО. Макар че проектът пропада заради резервираното отношение на САЩ, то опитите да бъде намерена рамка, която да отхвърли или поне да отложи получаването на пълноправното членство в ЕС от източноевропейските държави, продължават.

Такава форма е намерена в т.нар. Европейски споразумения за асоцииране (ЕСА), сключени в началото на 90-те между ЕО и страните от Източна Европа. Тези споразумения би трябвало да предоставят задоволителна форма за сътрудничество, както за посткомунистическите държави, третиращи ги като първа стъпка към получаването на пълноправно членство в ЕС, така и от страните членки на Общността, разглеждащи ги като средство за отлагане на членството на държавите от Източна Европа за неопределен период от време и за ограничаване на достъпа им до общия пазар. ЕСА представляват форма на „външнополитическа гъвкавост“, доколкото представляват специфичен модел на коопериране в богатия набор от външни отношения на ЕС, принципно характеризирани се с висока степен на гъвкавост. Гъвкавостта въведена посредством Европейските споразумения се изразява във възможността при провал на бъдещите преговори за членство, връзките между страните по споразумението да бъдат продължени, посредством институционалния механизъм, въведен от него²².

От изложеното до тук може да се заключи, че макар и косвено случващото се в Източна Европа оказва влияние върху хода на западноевропейския интеграционен проект. Източноевропейските дейци на съпротивата играят ролята на съучастници в опитите за реализиране на европейската идея, подпомагайки усилията в тази посока. След подялбата на Европа между суперсилите източноевропейските общества се превръщат във външен враг, чиято непосредствена заплаха, консолидира действията за реактивиране на интеграционния процес. Дебатите и реформите, предизвикани от промените в социалистическата система от 80-те, демонстрират ограниченията и дефицитите не само в институционалната архитектура на ЕО/ЕС, но и в стратегическата логика на интеграционния процес, което е и първата крачка към тяхното преодоляване. В унисон с проследената историческа традиция пълноправното членство на посткомунистическите държави в Съюза промени радикално западноевропейския проект, правейки го съвместим с реунификацията на Европа и съответно изпълващ с действително и коректно съдържание термина „европейска интеграция“.

БЕЛЕЖКИ

¹ За целите на настоящото изложение използвам обобщаващия термин „Източна Европа“ в най-широкия му политически смисъл – за държавите, доминирани от СССР след края на ВСВ.

² Вж: **Dedman, M.** *The Origins and development of the European Union 1945-95: A History of European Integration*. London: Routledge, 2000; *Origins and Evolution of the European Union*, ed. D. Dinan. Oxford: Oxford University Press, 2006, **Horber, T.** *The Foundations of Europe. European integration ideas in France, Germany and Britain in the 1950s*, Wiesbaden: Vs Verlag, 2006.

³ Вж: **Rosamond, B.** *Theories of European Integration*, Neu York: Palgrave. 2000; **Moravchik, A.** *The choice for Europe: social purpose and state power from Messina to Maasricht*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1998; *Debates on European Integration. A Reader*, ed. Eilstrup-Sanjovanni, M., N.Y.: Palgrave Macmillan, 2006.

⁴ Leiden University History Department History of European Integration, (www.eu-history.leidenuniv.nl); **Forester, R.** (1963), *Die Idee Europa 1300–1946. Quellen zur Geschichte der politischen Eingung*, (Munche: Forester), p. 226; **Попов, С.** (1999), *Идеята за Европа през вековете*. (София, Юлиана-М), 224–226.

⁵ **Spinelli, A.** The Ventotene Manifesto. – In: *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*. ed. Nelsen. B., London: Lynne Rienner Publishers, 2003, p. 5.

⁶ Proposed Declaration on European Cooperation, prepared by resistance fighters from various European countries, spring 1944, Polish Resistance and Europe. An article in the journal “Freiheit”, February 1944. – In: *Europe from Division to Unification. A document overview 1945–2006*, ed. Gasteyer. Curt, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2006, 42–43.

⁷ Agreement on a Polish-Czechoslovak Confederation, 23 January 1941. – In: *The Origins and Development of European Integration. A reader and commentary*. ed. Stirk, P. London: Pinter, p. 29.

⁸ European Union of Federalists: Resolution of the Montreux Conference, August 1947. – In: Stirk, P. *The Origins and Development of European Integration. A reader and commentary*. London: Pinter, p. 48.

⁹ Вж: **Калео, Д.** *Да преосмислим бъдещето на Европа*. София: Военно издателство, 2003.

¹⁰ Summary of discussion on problems of relief, rehabilitation and reconstruction of Europe, USSR department of state, 29 May 1947. – In: **Stirk, P.** *The Origins and Development of European Integration. A reader and commentary*. London: Pinter, p. 45.

¹¹ Stalin, Czechoslovakia and the Marshall Plan, 9 July 1947. – In: **Stirk, P.** *The Origins and Development...*, p. 46.

¹² **George, S.** *Politics in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 50–51.

¹³ Разделителната линия между капиталистическите и социалистическите военни части на територията на п-в Корея.

¹⁴ Държавите основателки са тези, които участват в създаването на първата общност – Европейска общност за въглища и стомана (Германия, Франция, Белгия, Холандия, Люксембург и Италия), това е т.нар. „Малка Европа”.

¹⁵ Вж. **Messenger, D.** *Dividing Europe. The Cold War and European Integration*. – In: *Origins and Evolution of the European Union*, ed. D. Dinan. Oxford: Oxford University Press, 2006, pp. 31–55; **Mc Allister R.** *From EC to EU. An Historical and Political Survey*. London and New York: Routledge, 1998; **Risse, T.** *Identity Politics and European Integration: The Case of Germany*. – In: *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*. Cambridge, 2002, 287–317.

¹⁶ **Thatcher, M.** A Family of Nations. – In: *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*. ed. Nelsen. B., London: Lynne Rienner Publishers, 2003, 51–53.

¹⁷ Използването на глобализация термин „приобщаване” е целенасочено, за да се направи ясно разграничаване от „включване”, т.е. придобиване на пълноправно членство в ЕС.

¹⁸ **O’ Brennan, J.** *The Eastern Enlargement of the European Union*, London: Routledge, 2006, p. 14.

¹⁹ **Delors, J.** A Necessary Union. – In: *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*. ed. Nelsen. B., London: Lynne Rienner Publishers, 2003, 63–64.

²⁰ Широко възприето е становището, че началото на процеса на петото разширяване е поставено с приемането на критериите от Копенхаген, чието изпълнение би следвало да представлява първата стъпка към пълноправно членство в ЕС.

²¹ **Sjursen, H.** Protecting the Idea of Europe. France and enlargement. – In: *Questioning EU Enlargement. Europe in search of identity*, ed. Sjursen, H., London: Routledge, 2006, 145–146.

²² **De Witte, B.** The Impact of Enlargement on the Constitution of the European Union. – In: *The Enlargement of the European Union*, ed. Cremona, M., Oxford: Oxford University Press, 2003, 242–243.